

Guttenberg.

Manuskript for den typografiske Forening i Christiania.

Nr. 6.

Torsdag 26 December

Nr. 12.

God Kveld og glædelig Jul!

Væren velkommen
alle tilhøve!
Fred og trykfredshed
være vor Gæst!
Jule den Kjære
glæder sig alle,
Ske alle da vi ei
Leire den fest!

Lager keltakke!
Jule som Væren,
Hvad her vi byde,
Som vi kan bedst;
Gæsten er ringe,
Væren maa bide,
Vi kan kun holde
en vellyst.

Med en Gratulation.

Glæde den ønsker, at tips på Skabel dit at se,
Da kan til dette bring den en Gratulation.

Med en Barnetrompet

Vi, aa Bakke op, vi gaa Bakke med,
By er Børn igennem, for vi selv det ved.

CHRISTIAN BERRENBORG

Den håndskrevne lagsavisen - et enestående medium

Oversatt av Siri K. Strømsnes

Denne artikkelen omhandler et av arbeiderbevegelsens medier som fram til i dag knapt har blitt vitenskaplig undersøkt og som dessuten i høy grad er ukjent utenfor et lite fagmiljø.¹ Det dreier seg om arbeiderbevegelsens håndskrevne lagsaviser og andre former av det som kan kalles for den norske arbeiderbevegelsens litterære praksis, og som utspilte seg innenfor områdene arbeiderlitteratur, studiearbeid, teaterarbeid, presse og agitasjon. Jeg analyserer avisene som «litterær praksis» først og fremst med et medie-, men også et samfunnsmessig perspektiv. Det blir tydelig at det først er gjennom dette praksisperspektivet - hvordan avisene ble laget og brukt - at avisens særtrekk som medium kommer til syne, og først og fremst dette skiller dem fra arbeiderpressen som har blitt undersøkt i langt høyere grad.² Artikkelens hovedfokus er i mindre grad de håndskrevne avisenes innhold og litterære kvalitet, i stedet er det avisenes ulike samfunnsmessige, kulturelle og politiske funksjoner samt de mediale egenskapene som står i sentrum.

Materialet som ligger til grunn for denne artikkelen stammer nesten utelukkende fra Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo,³ hvor over 70 håndskrevne lagsaviser er arkivert. Disse avisene har sterke navn som Fram, Lynstraalen, Alarm, Dynamitten og Det store vi, og kom ut mellom slutten av 1880- og midten av 1960-årene, med en opphoping mellom 1910- og 1940-årene. Ifølge Sigvart Tøsse var det Den typografiske Forening som innførte tradisjonen med de håndskrevne avisene i Norge.⁴ De fleste ble utgitt i ungdomsforeninger, mange også i ulike arbeider-samfunn og i deres klubber. Ved siden av den norske arbeiderbevegelsens håndskrevne aviser, som jeg undersøker i denne artikkelen, finnes

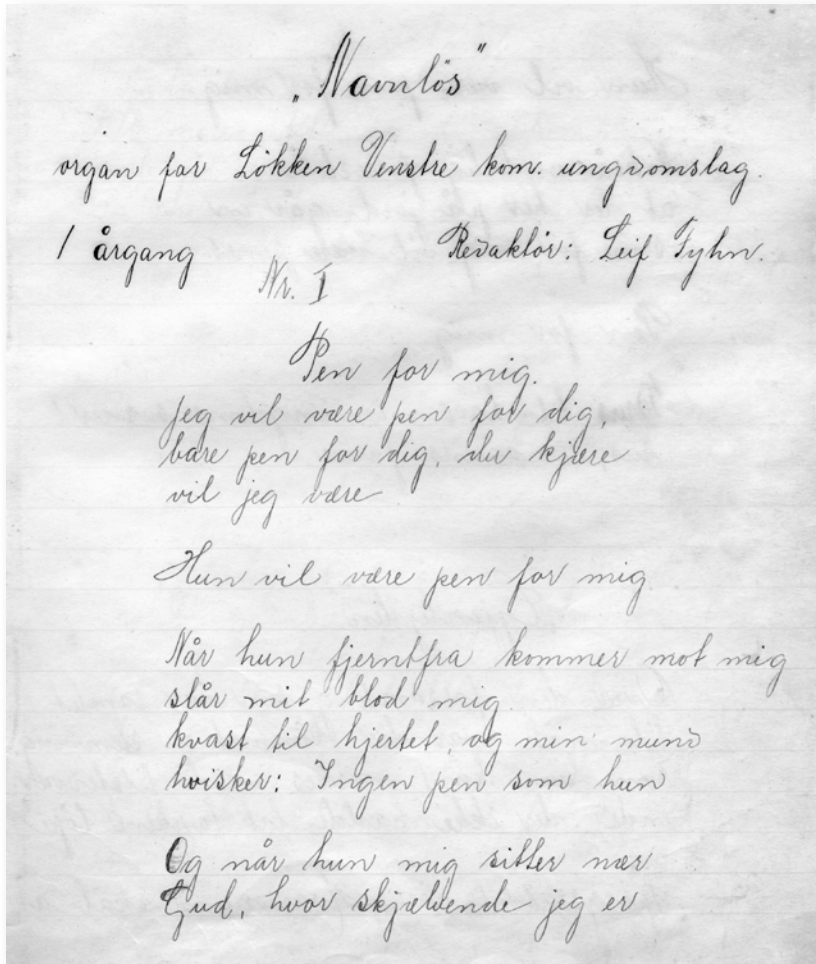
det også et stort antall slike aviser fra avholdsbevegelsen og andre folkebevegelser.⁵

I det svenske Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek finnes det ikke håndskrevne aviser. De såkalte *klubbtidningar* man finner der er nesten i sin helhet maskinskrevne og ble alle kopiert opp i flere eksemplarer ved hjelp av stensilmaskiner. Salget av disse avisene tjente ofte til å fylle foreningskassen, noe som framgår av den svenske ungdomsforeningen SSU Spångas tilbakeblikk på årene 1917-1937: «Den 2 juni 1925 företogs gruppfotografering av klubben i avsikt att få in detta foto i den klubbtidning 'FACKLAN', som tidigare beslutats. Denna tidning inbringade ett ej föraktelig tillskott till klubbkassan av kronor 198:30.»⁶ Siden dette eksemplet på en *klubbtidning* ble mangfoldiggjort, kan det ikke sammenlignes med de håndskrevne avisene. Men det eksisterte håndskrevne aviser i Sverige også, noe en stikkprøve i Folkerörelsearkivet för Uppsala län har vist. Der er fem eksemplarer fra avholdsbevegelsen arkivert, og disse har store likheter med den norske arbeiderbevegelsens aviser.

I Finland var de håndskrevne lagsavisene like utbredt som i Norge, skriver Kirsti Salmi-Niklander: «[T]housands of issues were edited in hundreds of communities throughout Finland.»⁷ Men det er ikke mulig å si hvor mange håndskrevne aviser som ble laget i de nordiske landene eller hvor mange som fremdeles er bevart. Gjennom personlige samtaler i løpet av forskningsoppholdet mitt i Oslo fikk jeg høre om håndskrevne aviser som lagres i kjelleren hjemme hos tidligere foreningsmedlemmer og dermed ikke er offentlig tilgjengelige. Med tanke på det store omfanget bevarte håndskrevne aviser og at denne praksisen var enormt utbredt, er det underlig at de representerer slik en svart flekk innenfor forskningen.⁸ Man kan tenke seg tre grunner til at det er slik: 1) Tilgjengelighet: Siden det handler om håndskrevne dokumenter med hyppig vekslende forfattere, representerer de en kilde som er vanskelig å lese. I tillegg stammer de håndskrevne lagsavisene fra en tid hvor massemediene, først og fremst pressen, hadde blitt så utbredt at disse fortrinnsvis blir trukket fram som en kilde som er vesentlig lettere å lese. Videre er de, som nevnt tidligere, ikke systematisert og for det meste ikke en gang arkivert. 2) Relevans: De som skrev i avisene var først og fremst ukjente, vanlige mennesker, og dermed mindre interessante for forskningen. 3) Banalitet: Det har vist seg at praksisen med håndskrevne aviser var kjent og utbredt i Norge, men likevel har det blitt skrevet svært lite om dette. Også i dokumenter fra tiden de oppsto i er de relativt sjelden nevnt, sannsynligvis fordi de ikke ble snakket og skrevet om som en selvsagt kulturell praksis.⁹

Punkt 3 på dagsordenen: avis

Når en ny ungdomsforening ble grunnlagt, var det vanlig å først velge leder samt de ulike komiteene, som eksempelvis hos Løkken AUL, søndag

Tittelsiden på førsteutgaven av Løkken AULs håndskrevne lagsavis Navnløs, utgitt april 1924.

den 13. januar 1924. I møteboka står det videre: «Det blev også bestemt at laget skulde ha en håndskrevet avis; men dens navn blev utsatt til et senere møte. Som redaksjon blev valgt L. Fyhn, K. Aug. Berg og J. Hoel.»¹⁰

Den første utgaven - uten tittel - begynner med en avskrift av et dikt av Nils Collett Vogt. I avisens neste utgave har redaktøren gitt den et navn - Samhold, noe som han unnskylder seg for og rettferdiggjør i en innledende artikkel:

Unnskyld at jeg har tillat mig at gi bladet navn. De kan kanskje synes at jeg ikke har ret dertil; men grunden hvorfor jeg har gjort det er at bladet ikke hadde nå navn för, å et blad foruten navn er ikke födt

ennu. Såsnart et nytt blad kommer ut så har det et navn. Et blad foruten navn er det umulig for å få nå stof. Ja hvordan skal det gå til at sende brev til en foruten navn? Det er umulig.¹¹

Avisen ble verken kopiert, solgt eller utdelt. Den eksisterer bare i en kladdebok, noe som er felles for størstedelen av de norske håndskrevne avisene. Enkelte av dem er til og med bare en samling løse ark. Det finnes også utgaver som ligner aviser slik vi kjenner dem, ofte med en forseggjort forside og et tittelblad til hver utgave med dato, årgang og nummer. Delvis inneholder avisene tekster som ligner skolestiler, delvis har sidene et oppsett med ulike spalter og rubrikker. Ofte har maskinskrevne artikler blitt limt inn i kladdebøkene, og enkelte avsnitt har blitt streket ut, eller man har føyet til en kommentar i ettertid. Sjeldnere, men likevel regelmessig, inneholder avisene tegninger. Det går frem av avisene at det som regel var en eller flere valgte redaktører som var ansvarlig for avisen, som skaffet artikler eller skrev de fleste artiklene selv, ofte til og med hele utgaver. Redaksjonen ble endret fra utgave til utgave, eller forble uforandret over et lengre tidsrom.

I Oslo arbeidersamfund fantes det tre forskjellige håndskrevne aviser. Hvepsen,¹² sangforeningens håndskrevne avis, er et eksempel på et meddelelsesblad. Den forteller om foreningens opptredener og turer, og den inneholder mange dødsannonser og minneord. Samfunnsavisa¹³ ligner på denne, men inneholder i tillegg også artikler om politiske hendelser, ofte med referanser til pressen. Bikuben¹⁴ er et eksempel på en mer kulturelt orientert avis, hvor man også publiserte dikt og andre kortere litterære tekster. Denne avisa ble utgitt av Kristiania arbeidersamfunds socialdemokratiske ungdomslag, forkortet som Samfundslaget. Bikuben refererer enkelte ganger til Samfunnsavisa, angriper den og gjør narr av den. Bikuben er i tillegg svært satirisk, noe som var nokså vanlig for ungdomsforeningenes organer.

Avisene var et fast og regelmessig punkt på dagsordenen og ble lest høyt på styremøtene.

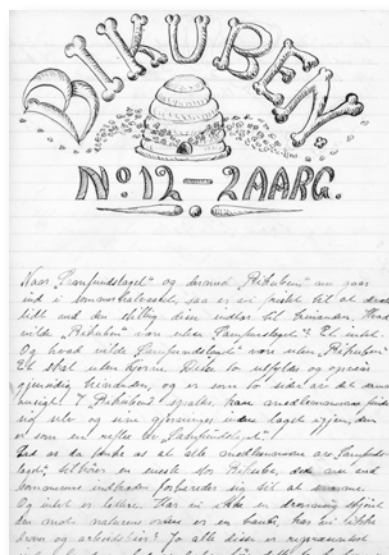
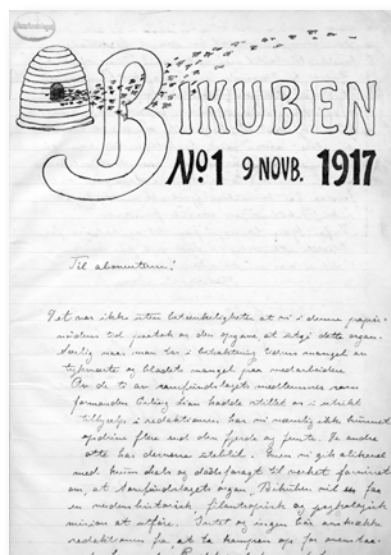
Avisene var et fast og regelmessig punkt på dagsordenen og ble lest høyt på styremøtene. Noe sjeldnere ble de lagt ut på et sentralt sted, som for eksempel på Oslo arbeidersamfunds Samfundskafé, der de kunne leses. På tross av kladdebøkens høye alder, noen av dem er over 100 år, er de for det meste i så god stand at man kan gå ut fra at de sjelden ble lagt ut offentlig, og at de dessuten må ha blitt behandlet ytterst forsiktig. Avisene ble også brukt i større forsamlinger og på fester, ofte til publikums store begeistring. I Oslo arbeidersamfunds årsrapport for 1920 skriver Einar Gerhardsen: «Paa alle møter og fester har der været foredrag, oplæsning, avis og anden underholdning. Alle møter og fester har været godt besøkt.»¹⁵

Det var mulig å skrive artikler på løse ark, og legge dem inn i avisen.

For det meste er det ikke mulig å se av disse arkene hvilket nummer av avisen de var skrevet for. En svært oversiktlig løsning på dette problemet og på problemet med arkivering av avisene har redaktøren av avisen Fyrstikka fra Bryn AUL tenkt ut. På baksiden av heftet er det limt en konvolutt med påskriften «Heri legges alle löse Eksistenser! Påför dato på Ekskrementene!»¹⁶ Man leste ikke alltid opp fra den ordentlige og velholdte kladdeboken. Den håndskrevne avisen eksisterer som nevnt også som en samling løse ark. Redaktøren av Samfunds-Avisen, Alfred Nilsen, skrev den 26. oktober 1929: «Man har set at samfundsavisen i lengere tid har været presentert som løsbladssystem, men vi trodde virkelig at løsbladene straks og omhyggelig blev klebet inn i en bok.»¹⁷ Som Nilsen her kritiserer, lignet opplesningen fra de håndskrevne avisene heller en scenisk collage enn et foredrag av en sammenhengende tekst. For å sette en stopper for den kaotiske opplesningen fra papirlapper som ble trukket opp fra jakkelommen, foreslo Nilsen et regelverk som tok sikte på å føre en ordentlig bok med alle artiklene i. Alfred Nilsens oppfordring bar også frukter. På side to i første nummer kunne man lese: «Samfundsavisen. Redaktør Birger Madsen. Nr. 2, Lørdag 2/11-29», «Årgang 1, efter løsbladsystemets avskaffelse.»¹⁸

Etter denne presentasjonen av de håndskrevne lagsavisene kan vi oppsummere en rekke fellestrekk: Avisene hadde stor utbredelse, og de var lokalt forankret. Hver forening som gav ut en håndskreven avis, gjorde dette helt på egen hånd. Mens man for de fleste andre aktiviteter – som opplysningsarbeid eller tilstelling av fester – avla regnskap og rettet seg etter sentralt vedtatte regelverk, ble ikke de håndskrevne avisene kontrollert av bevegelsens sentrale institusjoner. Noen ganger omtales avisene i foreningenes årsmeldinger, men aldri utførlig. Det blir for eksempel nevnt at avisen kom ut regelmessig eller hvem som satt i redaksjonen. I tillegg til litterære forsøk og avskrift av dikt, er den andre hoveddelen av innholdet naturligvis politiske tekster: innlegg om aktuelle lokale, nasjonale og internasjonale temaer samt artikler som kommenterer foreningens arbeid og oppmuntrer til diskusjon. Ettersom avisene fremfor alt tjente som underholdning, er mange av tekstene også preget av satire, og man latterliggjør styret, andre foreninger eller politikere, eller man ironiserer over andre utvalgte personer. I de tilfellene hvor flere forfattere samarbeidet, kan vi betegne praksisen som interaktiv. I noen av eksemplarene finnes avsnitt som har blitt streket ut eller endret i ettertid. Også det at man som nevnt hadde muligheten til å legge ved papirlapper med egne tekster, understreker det interaktive aspektet. De håndskrevne lagsavisene representerer med andre ord en kollektiv praksis hvor det alltid var flere mennesker som samarbeidet om forar-

Avisene hadde stor utbredelse, og de var lokalt forankret. Hver forening som gav ut en håndskreven avis, gjorde dette helt på egen hånd.

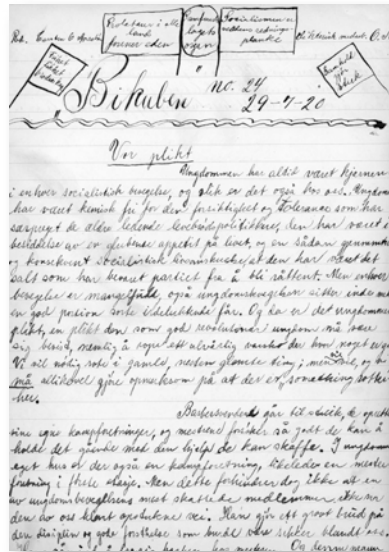
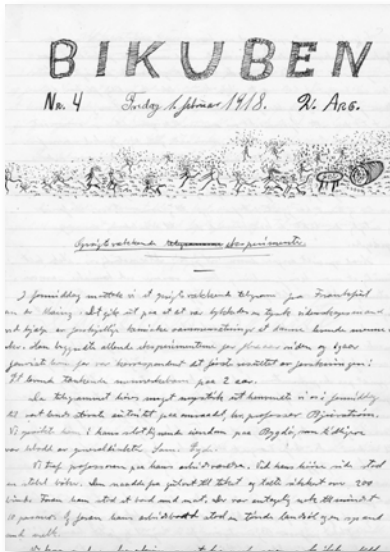
beidet (tekstskrivning), gjennomføringen (høytlesning) og bearbeidelsen (eventuell diskusjon).

Arbeidernes signatur - sensur og autoritet

Som nevnt var de håndskrevne avisene en del av foreningslivets underholdningsprogram. Studieleidere og andre aktive medlemmer i arbeiderbevegelsen gav tips og råd om godt foreningsarbeid i organer som Klassekampen og Den røde ungdom, for «[I]agenses møteprogram blir ofte stereotype og kjedelige - for lite avvekslende».¹⁹ Det var fremfor alt for å holde medlemmene i virksomhet at foreningene ble oppmuntret til å utforme ytterst varierte program i egen regi. En del av underholdningsprogrammet var de håndskrevne avisene. Ene og alene ideelle grunner var ofte ikke nok til å holde medlemmene i ånde. Man måtte også tilby dem noe:

Møterne er for tørre og kjedelige [...]. Det gjælder om at styret gir flest mulig av medlemmerne en oppgave paa møterne. En indleder et emne til diskusjon, en anden læser op, en tredje har avisen osv. Paa denne maate vil tilslut alle medlemmer bidra til at møterne blir interessante.²⁰

Men å betrakte de håndskrevne avisene som ren underholdning er å undervurdere deres betydning, for de hadde ytterlige funksjoner for foreningsarbeidet. De var et organ hvor man kunne publisere materiale

Eksempler på forsider av den håndskrevne lagsavisen Bikuben, organ for Kristiania arbeidersamfundets socialdemokratiske ungdomslag, eller som det oftest ble kalt: Samfundslaget. Avisen kom ut mer eller mindre regelmessig i årene 1917/18, 1920/21 og 1922-24.

som ikke ville fått plass i pressen, ikke en gang i arbeiderbevegelsens aviser. Litterære og journalistiske forsøk, som hyllingsdikt til kjente eller mindre kjente personligheter, skildringer av foreningsutflekter og agitasjonsreiser samt rapporter fra fester, ofte i en humoristisk tone, var vanlig innhold i de håndskrevne avisene. Fordi det var relativt lett å ta kontakt med redaksjonen, kunne man unngå sensur. Terskelen for å publisere en artikkel i en håndskrevet avis for en mer eller mindre liten publikumskrets var naturligvis vesentlig lavere enn for eksempel i Klassekampen, som jo var en av de største avisene til den sosialistiske ungdomsbevegelsen. Ikke bare formelt, men fremfor alt når det gjaldt innholdet, spilte dette sensuraspektet en viktig rolle. Ytringsfrihet og opposisjonell holdning ble øvet i det små, i ulike artikler, noen ganger i humoristisk forpakning, andre ganger mer direkte:

Kuvending

I det nye samfundsstyre har som alle vet 'Samfundslaget' magten. Laget tok magten for at faa forholdene inden samfundet forandret. Man skulde blandt andet faa istand hyggelige fester [...]. Baade nærverende formand og viseformand har brukt store ord om at dansen har optat en altfor fremtrædende rolle inden samfundet. Men hvad gjør de herrer pratmakere? Jo, de laver fest. Sankthansfest paa Slemmestad, en fest for medlemmer med bekendte, hvor man skulde komme sammen og ha det hyggelig for en gangs skyld. Men vet du hvad som intar den bredeste plads i dagens program? Jo, det er dansen, dansen som skulde arbeides væk litt efter litt, saa

at man kunde faa underholdning som var vært at höre og se paa. Men de herrer ledere gjør her som som overalt ellers kuvending. De prater, bruker store ord for at komme op og faa magt. Naar de faar den ser man ingen forandringer, det er bare nye mænd som ved store ord og gode løfter er kommet frem til magten [...]. B.²¹

Om publikum visste hvem skribenten «B.» var eller ikke, er umulig å finne ut i dag. Men med tanke på det kritiske innholdet antar jeg at anonymitet snarere enn kjentheth var utslagsgivende for at det fullstendige navnet ble utelatt. På grunn av de utallige motiverende artiklene i avisene, tipsene om hvordan man lykkes med foreningsarbeid og klagingen over at enkelte foreningers arbeid hadde stoppet opp, kan det antas at arbeidet for bevegelsen ikke alltid primært var karakterisert av politisk motivasjon og overbevisning. Avisene gjorde at foreningsarbeid, som ble sett på som marginalt eller uviktig, ble relevant, for her ble foreningens arbeid festet på papir og arkivert. Fordi tankene og meningene blir publisert, fikk de autoritet og en enestående karakter idet avisene fikserte og evaluerte foreningens arbeid. En skriftlig fiksert tekst som så blir lest høyt har mer autoritet enn et muntlig foredrag eller et bidrag i en diskusjon. Ikke bare tekstene, men også skribentene, som enten ikke hadde noen annen mulighet til å publisere tankene sine eller rett og slett ikke torde å gjøre dette for et større publikum i den etablerte pressen, fikk en viss autoritet gjennom skriftliggjøringen. De håndskrevne avisene var et talerør for «småårsfolk», medlemmer av arbeiderbevegelsen uten større politiske ambisjoner, mens fremadstormende medlemmer av bevegelsen publiserte i aviser som Social-Demokraten og Klassekampen. Dette kan også være en grunn til at de håndskrevne lagsavisene hittil ikke har blitt trukket fram som kilde.

Politisk kontekst

Man kan også formulere en tese om at de håndskrevne avisene har spilt en rolle som del av den politiske historien. Einhart Lorenz skriver dette om arbeiderpressens betydning:

Betydningen av proletarisk pressevirksomhet som agitasjons- og propagandamiddel ble tidlig erkjent av DNA. Allerede i 1912 grunnla det sitt eget nyhetsbyrå. Etter at den 'nye retning' vant fram, ble partiets pressetjeneste utbygd. [...] Ser en bort fra hovedorganet, ble avisene tradisjonelt ikke underlagt noen kontroll fra sentralstyrets side. Avisene tilhørte snarere de lokale partiorganisasjonene. På den måten kunne de også etter 1918 gi uttrykk for opposisjonelle retninger.²²

Også Hans Fredrik Dahl peker på sammenhengen mellom en desentralisert presse og brytningene i partihistorien.²³ At pressens funksjon som et ukontrollert og desentralisert medium var en forutsetning for radikaliseringen av bevegelsen, kan også overføres på de håndskrevne lagsavisene. De var, som nevnt ovenfor, ikke underlagt en sentral kontrollinstitusjon, men ble redigert i de ulike foreningene og måtte følgelig ikke rette seg etter den sentrale ledelsens sensur og partidisiplin. Avisenes interaktive karakter gjorde det i tillegg mulig å motsi det skrevne, forsvare seg og spre sine egne ideer. Alt dette var bare begrenset mulig i de etablerte avisene, altså massemediene. Der var kommunikasjonen mellom leser og presse ikke i samme grad kjennetegnet av en vekselvirkning, og en protest var bare mulig via omveier, som leserbrev, som igjen først måtte gå gjennom redaksjonen. Hvis vi fører Lorenz' tese videre, kan de håndskrevne avisene være en – om ikke en utslagsgivende – årsak til radikaliseringen og brytningene i den norske arbeiderbevegelsen, som nådde sitt høydepunkt da den såkalte «nye retning» vant fram, overtok ledelsen og Arbeiderpartiet ble splittet. I alle fall er avisene et uttrykk for en forholdsvis heterogen bevegelse, og det er påfallende at de fleste håndskrevne avisene kom ut akkurat på et tidspunkt som var preget av politisk radikaliserings.²⁴

Politisk og allment opplysningsarbeid

En av de håndskrevne avisenes vesentlige funksjoner hadde ikke med politikk på riksplan å gjøre, men med foreningenes mikrokosmos. Ved siden av å være et underholdningsmedium var avisene ofte også del av foreningenes opplysningsarbeid. Å utdanne arbeiderne var den proletariske ungdomsbevegelsens nøkkeloppgave, og fant sted mer eller mindre lokalt i de ulike foreningene fram til Arbeidernes Opplysningsforbund ble grunnlagt i 1931. Opplysningsarbeidet hadde blant annet form av foredragskvelder og diskusjons- og studiegrupper. I Klassekampen (1922) presenteres en plan for organisering av opplysningsarbeidet i framtiden. Her blir opplysnings- og underholdningspraksiser forbundet med hverandre, idet en ordning for formidling av innhold til lagsavisene skulle etableres.²⁵ Denne ambisiøse planen om sentral kontroll av avisredaksjonene ble ikke satt ut i livet. Men opplysningsarbeidet som fant sted i foreningene ble for det meste drevet så seriøst at det også fikk en plass i de håndskrevne avisene, oftest i form av offentliggjøring av artikler skrevet i studiegrupper. Den håndskrevne avisa til Arbeiderhøyskolen på Malmøya for eksempel inneholder nesten utelukkende artikler som ble til på kurs.²⁶ Men også indirekte tjente de håndskrevne avisene pedagogiske formål. Avisene gav mindre veltalende medlemmer en mulighet til å ytre seg, og fordi det

skrevne ble opplest, ble det også sikret at ytringen ble hørt. Videre gav bidragene avisene materiale til og utgangspunkt for diskusjoner om ulike temaer. En slik praktisk opplæring i tekstskriving, diskusjonsteknikk, agitasjon og retorikk var ved siden av den teoretiske og ideologiske utdannelsen en viktig del av innholdet i opplysningsarbeidet. Man ville jo rekruttere nye medlemmer til det politiske arbeidet, og de skulle i beste fall kunne holde tritt med politikere og talere fra de borgerlige partiene. De håndskrevne avisene var et øvelsesfelt for politisk virksomhet, men ikke i form av «laboratorieforsøk», som tilfellet var ved opplysningsarrangementene ellers, hvor foredragsskriving og taleteknikker ble innøvd og evaluert bak lukkede dører. De håndskrevne avisene tilbød en offentlighet – riktig nok en begrenset, men likevel tilgjengelig offentlighet.

I motsetning til den borgerlige klasse, hvis tilhørende individers interesser organiseres og settes igjennom avvekslende privat og offentlig, kan arbeidernes ikke-realiserter interesser bare organiseres, hvis de inngår i en livssammenheng, det vil si en for dem spesifikk offentlighet. Først når de organiseres i proletarisk offentlighet, utfolder de seg overhodet som interesser og foreligger ikke bare som muligheter.²⁷

På en annen måte enn arbeiderbevegelsens stadig voksende massemedier representerte arbeiderungdomsforeningene generelt, og de håndskrevne avisene spesielt, et øvelsesfelt for den proletariske offentlighet, hvor arbeiderne kunne utvikle og innøve egne kommunikasjonsformer og -mønstre.²⁸ Dette er ikke som hos Habermas rent litterært, men koblet til en livssammenheng som er særegen for arbeiderungdommen og som er drevet av kravet om samfunnsmessig frigjøring. Derfor er dette øvelsesfeltets gjenstand ikke bare «litteratur», men også konkrete sosiale og politiske sammenhenger, noe som blir tydelig i den følgende artikkelen, skrevet av Eva i Bikuben i 1918:

Det kan ikke negtes for andet end at samfundslaget har brydd sig svært litet om os kvinder. Det har væsentlig været mandfolklag, altsaa. Mændene har dominert i en aldeles uhyggelig grad. Vi kvinder har maattet holde os beskedne i bakgrunden, sitte som tause tilhørere paa bænken, og bare faa være med naar der skulde vartes op og naar der skulde vales. Hvorfor har vi ikke protestert mot dette, kan der spørres. Ja, hvorfor? Aarsaken er simpelthen den altsaa, at vi kvinder er beskedne, vi trænger os ikke frem, vi har endnu ikke lært at bruge albuerne i den grad som mændene. Og vi hadde vel blit sittende i vor ubemerkthet, hvis ikke en mand hadde grepet ind med sin sterke haand altsaa.²⁹

Her ble frigjøring bokstavelig talt utøvd på to nivåer innenfor den håndskrevne avisen. Teksten ble skrevet for å bli offentliggjort, lest opp og innlede til en diskusjon rundt temaet. Øvelsesfeltet er for det første avisen, og for det andre det private rom, foreningens lokaler. For arbeiderbevegelsens offentlige kvinnepolitikk hadde denne øvelsen stor nytte. Ved siden av den samfunnsmessige frigjørende funksjonen kan man også naturligvis nevne mer individuelle pedagogiske funksjoner, som opplæring i rettskriving og skriftlig formuleringsevne. Den hyppige bruken av «altså» i artikkelen ovenfor gjør at teksten virker svært uformell og mindre profesjonell enn et foredrag eller en artikkel om temaet kvinnefrigjøring ville vært i pressen.³⁰ Språkviteren Olaf Almenningen viser også til en lignende funksjon i et helt annet miljø. Her er studentmållagets håndskrevne foreningsavis Heidrun «ei språkleg øvingsmark for medlemene. Dei færraste kunne skriva landsmål, og lista skulle ikkje liggja høgt for å skriva noko i Heidrun [...]»³¹

Et enestående medium

I Klassekampen (1923) kunne en lese følgende:

Fra vore lagsaviser heter en ny fast rubrik som begynner i 'Klassekampen' fra neste nr. De skiftende chefredaktører for vore haandskrevne aviser rundt om i landet maa være opmærksom paa at konkurransen om pladsen i denne rubrik vil anta amerikanske former og derfor bare sende ind de mest geniale originalprodukter i vers og prosa. [...]

Med disse ord ønsker vi lagsskribentene velkommen i 'Klassekampens' spalter.³²

Noen uker senere kunne man i samme avis lese at bare tre lag fulgte oppfordringen om å sende inn artikler. De tre bidragene fra håndskrevne aviser som nevnes er en historisk artikkel om ungdomsinternasjonalen,³³ en humoristisk utgave av kristianialagets avis Salon-Socialisten³⁴ og en lederartikkel med overskriften «Skal vor agitation mot militarismen ophøre?» fra foreningsavisen til Norges socialdemokratiske ungdomsforbund.³⁵ Bare først- og sistnevnte kan betegnes som seriøse artikler. Utdraget fra Salon-Socialisten er derimot svært humoristisk, noe som den trykte versjonen av den håndskrevne artikkelen proklamerer:

Den vil ha et moderne dagblads indhold med hensyn til oplysning, belærende artikler, telegrammer, [...] artikler om: Psykologi, Teologi, Filologi, Zoologi, Etnologi, Teosofi, Etnografi, Geografi, Topografi, Geologi, Fysiologi, Telepati, Gastronomi, Astronomi, Anatomi,

Alagiologi, Filateli, [...] - ja den som skal fortsætte med dette, maa ha god tid og være godt inde i idioti.
Ærbødigst, Redaktioneni.³⁶

C.O. Dueland i Klassekampen oppmuntret en siste gang redaksjonene i de håndskrevne avisene til å sende inn artikler. Dette ble også sett på som positivt i Klassekampen, og avisen ønsket å gjenåpne foreningsspalten. Men det ble ikke noe av en regelmessig spalte med bidrag fra de håndskrevne avisene. Bare ett bidrag ble publisert, nesten et år senere. Spørsmålet om hvorfor ingen sendte inn artikler skal her tjene som utgangspunkt for noen medieteorietiske betraktninger om de håndskrevne avisene. Ved å sammenligne disse to mediene med utgangspunkt først og fremst i et praksisperspektiv, vil det vise seg at de håndskrevne avisene ikke bare er en imitasjon av den «ekte» pressen, men et enestående, spesielt medium.

Ifølge Marshall McLuhan skjedde det en «tilbakevending til de orale og auditive verdiene» på 1900-tallet.³⁷ Dette kan virke dekkende for de håndskrevne og oppleste avisene, men det ville være en for generell argumentasjon, og spesielt når man sammenligner praksisen i Norge med den i Sverige, hvor mange av foreningsavisene tidlig ble publisert maskinelt,³⁸ er dette mindre fruktbart. Til tross for eller kanskje nettopp på grunn av at det var mulig å kopiere opp dokumenter maskinelt, holdt man lenge fast ved de håndskrevne avisene, for det var først ved konfrontasjonen med nye trykkemuligheter og mediale fornyelser at det spesielle ved det håndskrevne dokumentet viste seg. I den første utgaven av Bikuben, 9.november 1917, skriver «Bladkomitéen»:

Til abonnenterne!

Det var ikke uten betænkeligheter at vi i denne papiernödens tid paatok os den opgave at utgi dette organ. Særlig naar man tar i betraktning tidens mangel av trykksvæerte og bladets mangel paa medarbeidere. Av de ti av samfundslagets medlemmer som formanden Erling Lian hadde stillet os i utsikt til hjælp i redaktionen har vi nemlig ikke kunnet opdrive flere end den fjerde og femte. De andre otte har desverre uteblit. Men vi gik alikevel med krum hals og dødsforagt til verket forvissat om, at Samfundslagets organ Bikuben vil faa en verdenshistorisk, filantropisk og psykologisk mision at utføre. Intet og ingen bör avskrække redaktionen fra at ta kampen op for ovenstaaende formaal.³⁹

I følge artikkelen ovenfor kan man anta at mangelen på papir og trykksvæerte var årsaken til at de håndskrevne avisene fantes. Dette kan kanskje også være grunnen til at slike aviser ble grunnlagt i starten, men

det forklarer ikke hvorfor de også senere, på et økonomisk mindre vanskelig tidspunkt, både fortsatte å eksistere og at også nye håndskrevne aviser kom til. I artikkelen ovenfor blir det tydelig med hvilke pretensjoner de nye foreningsavisene ble grunnlagt: «Bikuben vil faa en verdenshistorisk, filantropisk og psykologisk mision at utføre.» På tross av den ironiske undertonen var avisen en spesiell del av foreningsarbeidet, og det ble, som ved andre foreningsaktiviteter, valgt en komité og en redaktør som skulle være ansvarlig for utgivelsen av Bikuben. Videre ble avisen spådd en «ærerik framtid». Nøyaktig hvor ærerik denne framtiden ble er vanskelig å si, men man kan slå fast at Bikuben kom ut mer eller mindre regelmessig i årene 1917/18, 1920/21 og 1922-24, og at den ble nevnt i rapportene til Samfundslaget og til og med i rapportene til den overordnede institusjonen Oslo arbeidersamfund.

Det store antallet håndskrevne aviser tatt i betraktning gjør at man kan snakke om en tradisjon. Den tidligere siterte Alfred Nilsen viser også til tradisjonsaspektet:

Nei, samfundsavisen er nok ingen lap som man som annet avisepapir kan bruke til omslag for sine matpakker og lign. Den er tvertimot et viktig aktestykke for nutid og fremtid [...]. Avis og protokoll er stoltheten for en organisasjon med tradisjoner. Og tradisjoner har jo Oslo Arbeidersamfund.⁴⁰

Den (håndskrevne) avisen var med andre ord organisasjonens stolthet. Den var ikke en erstatning for en «ekte» avis som foreningen ikke kunne ta seg råd til å gi ut på grunn av pengemangel. Avisen var noe spesielt: foreningens statussymbol, et selvstendig medium som ikke ble brukt som matpakkepapir som andre aviser, men ble framstilt som «et viktig arvestykke for nutid og fremtid». Dette passer også sammen med de store endringene i mediebildet rundt 1900. De håndskrevne avisene er kjennetegnet av at de levde lenge, mens pressemediet var et forgjengelig medium som ble «konsumert», og etter endt lesing som regel bare kastet eller brukt som nytteobjekt. På samme måte skilte de to formene for «lektyre» seg fra hverandre. Mens de håndskrevne avisene ble lest opp (folk kom sammen for dette og rettet oppmerksomheten mot foredraget), var lesing av en vanlig avis en til sammenligning ekstensiv lektyre. Også lesehastigheten er ulik fordi de håndskrevne tekstene var delvis vanskelig å lese sammenlignet med masseavisenes klare, trykte skriftbilde. De håndskrevne avisene var på denne måten en motvekt mot den massemediale påvirkningen som utviklet seg i et høyt tempo. De fungerte som en foreningstradisjon, en tradisjon som varte helt fram til 1960-årene, da publiseringsmulighetene hadde blitt tallrike. Disse

Den (håndskrevne) avisen var med andre ord organisasjonens stolthet.

En hilsen fra Grønsen 5&7

Samfundslaget har endel med i Grønsen 5&7. Det er ikke saa langt undaa, men desværre faar vel ingen av os anledning til at være tilstede paa 7 aars festen. Vi har ikke tid, og desuten er det for sent paa kvellen. Men vi har nok lyst til at sende en liten hilsen, og vi skal love at sende en venlig tanke bort til Samfundet før vi sonner ind kl. 9 torsdagskvellen. Naar "Bikuben" læses sover vi de uskyldiges søvn.

Hvordan vi har det?

-Jo, allriqth. Han Jørgen Vogt, som idag er kommet hit fra Hamar, har leid stua ved siden av mig, og han forstyrrer mig stadig med sine mange spørsmålskjøft, Jørgen, og kom igjen imorra" Han gammeln som bodde der før, han sa ingen ting han, uten hver søndag. Da sang han med rusten stemme "Nærmere dig m'in gud" og bad siden en faderlig bøn til den samme gud. Om han viste vakta var religiøs, vet jeg ikke

Vi er hos presten 3 ganger i uka og leser tysk. Sitter i kassaer og gode greier.

Det er noksaa morro og god avveksling. Vi, d.v.s. bare jeg, har utsigt til skaktergaarden ved siden av. Der gaar det i hele og halle griser og i svære bunter med pølser. Men tennene løper ikke i vand, endskjønt det har vi nok av (Noe særlige flittige eller flinke er ingen av os. Det blir desværre for liten tid til at læse leksar)

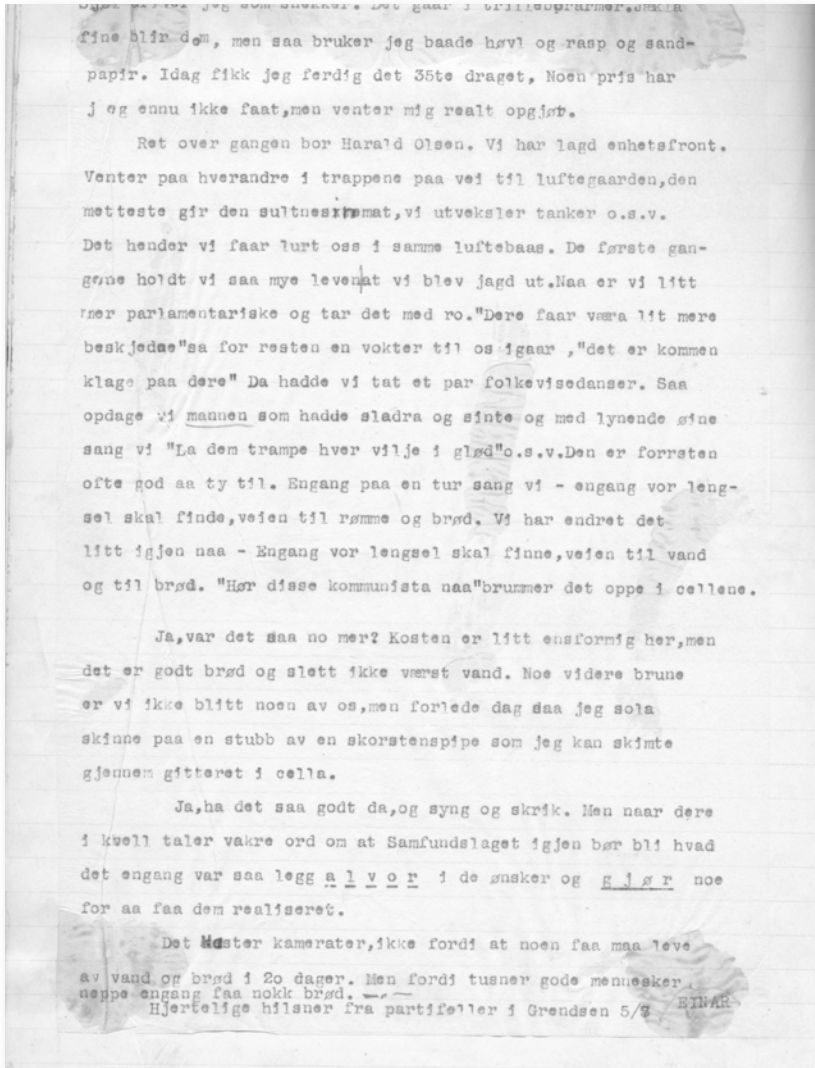
Han Azak har spikka en hest-paatysk heter hest-das pferd-. Den hesten er forresten vor gode Azak meget stolt ay, og han har fått tilladelse til at ta den med ut naar han flytter. Vi andre forstaar godt hvor men han Azak syns hesten er kjæk. Han har skjært sig selv ogsaa stakkar. Da vi var paa nr. 19. og blev fotograferet o.s.v., var det næsten umulig at faa tydelig fingeravtryk av, n, for alt sammen rant ut i blod. Det var en som ymtet noe om blodprøve. Den samme gangen kjørte vi forresten i bil. Fin, innelukket, og med 2 tjenere bak. Vi var litt rødde for at bli overfaldt med steinkast, men han Kal Fredriksen var ikke i nærheten og da var det ikke

farlig.

avisene unndro seg konsumet - de ble ikke solgt og ikke kastet etter endt lesning - og de var en kollektiv praksis og kan på denne måten gjelde som et nesten idealtypisk sosialistisk medium.

Konklusjon

Det er nettopp ved å betrakte de håndskrevne avisene som litterær praksis at deres særtrekk som medier kommer til syne. Å undersøke de håndskrevne avisene utelukkende som tekst er ikke tilstrekkelig, og kan føre til mangelfulle eller til og med ukorrekte slutninger. Tove Sæterdal viser til at:

Her ser vi et eksempel på en ganske annerledes reportasje i lagsavisen. Da Einar Gerhardsen sonde sin dom for å ha oppfordret til militærstreik i 1924, skrev han denne humorfylte stemningsrapporten fra det daglige liv i Oslo kretsfengsel, avdeling Grønsen 5 og 7.

avisen ble skrevet hjemme av et lagsmedlem til hvert møte, hvor den ble lest høyt for møtedeltagerne. Den til tider dårlige ortografien trenger ikke bety at kvinnene hadde lite skolegang. Årsaken kan like gjerne være at det muntlige aspektet ved avisen har vært det viktigste og skrivearbeidet ofte bærer preg av 'hastig og lystig'.⁴¹

Praksisen påvirker teksten, og ikke omvendt. Også delpraksisen som fulgte av skrivingen - altså diskusjonen - må tas i betraktning: «Til avveksling drives der med deklamasjon av dikt samt håndskreven avis, hvortil der velges redaktør for hvert møte. Deklamasjon så vel som de øpleste artikler, som skrives av medlemmene, blir kritisert.»⁴² Den

Som medium var de håndskrevne avisene enestående for sin tid.

direkte evalueringen av praksisen påvirket den og gjorde at den ikke kan skilles fra den rene teksten. Hvor viktig også det performative perspektivet var, og hvilken betydning det hadde for mediet blir spesielt tydelig i Kåre W. Larsens forord til Rolf Forsberg artikkelsamling: «Vi hadde ikke høytaler i trettiårene og Rolf Forsberg hadde den fordel at han kunne omsette sin skriveglede med en klar tale og høy røst.»⁴³ Det var altså ikke hvem som helst som var i stand til å framføre stoff fra avisen på en vellykket måte. Han skriver videre: «Det hendte også at han krydret stoffet med en visestump. Han skrev for salen og hadde et stort publikum. I blant kunne han nok, oppmuntret av bifallet, være for dristig med sine underfundigheter mot enkelte.»⁴⁴ Vi kan altså ikke gå ut fra at teksten i avisen var fullstendig, men at den heller fungerte som et slags manuskript – en *håndskrift* som skal framføres.

Det er ikke mulig å skille mellom muntlighet og det litterære i en beskrivelse av de håndskrevne avisene. Snarere knyttes disse to dimensjonene ved avisens praksis til hverandre gjennom performativitet. Disse avisene var et vidt utbredt medium og dermed en viktig del av den norske arbeiderbevegelsens litterære praksis i starten av 1900-tallet. Som medium var de håndskrevne avisene enestående for sin tid, noe som kan være en grunn til at de var så populære. På grunn av det interaktive aspektet ligner de på moderne medier, som blogger eller facebook. Spesielt i den norske konteksten kan avisene innordnes i en politisk, kulturell og språklig svært lokal tradisjon. Som tidsvitne og medium har de i det store og hele blitt ignorert av de historiske vitenskapene, selv om tradisjonen med håndskrevet avis er svært innflytelsesrik. Et eksempel er den håndskrevne avisen *Propheten* som i dag blir utgitt av Studentersamfundet i Trondhjem. Den kommer ut regelmessig som såkalt veggavis, og hevder å være den eldste studentavisen i Skandinavia som fremdeles eksisterer, grunnlagt i 1910. *Propheten* stammer fra den samme tradisjonen som de håndskrevne avisene jeg har beskrevet i denne artikkelen, og spres i dag i A3-format og henges opp ulike steder i Studentersamfundets lokaler. Innholdet i denne avisen er også nesten utelukkende satirisk.

De håndskrevne avisene er ikke bare utbredt over et langt tidsrom, men de er også romlig/geografisk spredt. I motsetning til datidens mer hegemoniske litterære praksiser og massemedier, for eksempel arbeiderpressen som spredte informasjon «ovenfra», fra bevegelsens elite til arbeiderne, representerte de håndskrevne avisene en litterær praksis «nedenfra». Som sådan fungerte de i høy grad identitetsskapende. En forening som hadde en slik avis kan tro at den «er noe». Avisen strukturerte foreningsarbeidet og ga det tyngde, og på denne måten (re)produserte den en kollektiv identitet og styrket samholdet i gruppen. På denne

måten forsikret man seg om likheten innenfor den egne gruppen og de andres annerledeshet:

Rolf Forsbergs aviser er et klart og oppriktig uttrykk for hans inderlige trofasthet mot partiet og Oslo Arbeidersamfunn. Avisene moret, men de var også en formidler av politiske aktualiteter med agitatorisk virkning, og kanskje det viktigste - var med å styrke det gode møtemiljø som rådde.⁴⁵

Ved siden av at innholdet hadde en samlende funksjon medvirket også mediet som sådan til identitetskonstruksjon. Alfred Nilsen, en av redaktørene i Samfundsavisen, skrev i forordet til en ny kladdebok:

Husk at den [avisen] skal opbevares og at det med tiden vil bli et historisk dokument. [...] Naar partiets professorer engang i fremtiden skal skrive parti- eller Norges historie, vil dette samfunds avis og protokol komme til aa være viktige kilder til belysning av tenkeset og livsforhold i vaar tid.⁴⁶

Her blir det tydelig at det nettopp var avisens arkiverende funksjon som virket identitetsskapende. Taler, vitser og diskusjonsbidrag, som ville gått tapt hvis det ikke hadde vært for de håndskrevne avisene, har takket være disse blitt arkivert. Et eksempel på en slik arkivering er utgaven av Fyrstikka som kom ut i anledning foreningens femårsjubileum i 1929.⁴⁷ I denne utgaven finner vi taler om foreningens historie samt diskusjonsbidrag om fremtidig foreningsarbeid. Siden det handler om en relativ liten forening, hadde man nok ikke kunnet gi ut en bok. Men i den håndskrevne avisen har festtalene blitt bevart for de som ikke var tilstede og for ettertiden.

Noter

- 1 Denne artikkelen bygger på en lengre artikkel om de håndskrevne lagsavisene på tysk, som også tar sikte på å undersøke avisenes litterære egenskaper. Den er basert på mitt doktorarbeid: «Litteratur og litterære praksiser i den norske arbeiderbevegelsen fra 1900 til 1931». Jeg vil takke Siri K. Strømsnes for oversettelsen av denne artikkelen til norsk. C. Berrenberg, Die handgeschriebenen Zeitungen der norwegischen Arbeiterjugendvereinigungen: 'eine weltgeschichtliche, philanthropische und psychologische Mission', i J. Grage og S.M. Schröder (red.), *Literarische Praktiken in Skandinavien um 1900. Fallstudien*, Würzburg 2012: 109–150.
- 2 Jf. f.eks. G. Lyshagen, *Fra storbusboldning til moderne mediekonsern. Norsk Arbeiderpresses historie*, Oslo 2008. Enkelte aviser blir framstilt i I. Flo (red.), *Norske aviser fra a til å*, bd. 4 i H.F. Dahl m.fl. (red.), *Norsk presses historie 1660–2010*, Oslo 2010.

- 3 Jeg vil takke medarbeiderne ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo og Norsk forskningsråd for støtten jeg fikk under forskningsoppholdet i Norge.
- 4 Tøsse nevner ikke om foreningen innførte tradisjonen i arbeiderbevegelsen eller generelt i Norge: «Typografane oppretta ei teatergruppe, bibliotek og innførte tradisjonen med handskriven avis.» S. Tøsse, *Kunnskap til makt. Politisk opplysningsarbeid i norsk arbeidarrørsle frå 1880-åra til 1940*, Trondheim 1998: 56.
- 5 I følge Kirsti Salmi-Niklander var de håndskrevne avisene utbredt i Skandinavia, Vest-Europa og Nord-Amerika fra midten av 1800-tallet. K. Salmi-Niklander, Bitter Memories and Burst Soap Bubbles. Irony, Parody, and Satire in the Oral-Literary Tradition of Finnish Working-Class Youth at the Beginning of the Twentieth Century, i M. 't Hart og D. Bos (red.), *Humour and Social Protest*, Cambridge 2007: 189–207, her 191.
- 6 Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek Stockholm (heretter ArbarkSE), 2384/2 arkiv SSU Spånga.»En återblick över S.D.U.K. Facklans verksamhet under de första 20 åren 14/10 1917–17/10 1937».
- 7 Salmi-Niklander 2007: 192.
- 8 For en overblikk over forskning om de skandinaviske håndskrevne lagsavisene jf. Berrenberg 2012: 118–121.
- 9 Jf. S.M. Schröder og J. Grage, Performativität und literarische Praktiken: Zum Erkenntnispotential einer Verschränkung von Performativitätsforschung und Praxistheorie, i J. Grage og S. M. Schröder (red.), *Literarische Praktiken in Skandinavien um 1900. Fallstudien*, Würzburg 2012: 7–35, her 27.
- 10 Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek Oslo (heretter kalt ArbarkNO), ARK-1503 Løkken AUL/A/0001. Møtebok, anmerkning til det konstituerende møtet 13.01.1924.
- 11 Ibid. «Samhold», håndskrevet lagsavis 1924–1927.
- 12 ArbarkNO, ARK-1113 Oslo arbeidersamfunn /J.
- 13 ArbarkNO, ARK-1113 Oslo arbeidersamfunn /E.
- 14 ArbarkNO, ARK-1440 Samfundslaget – Kristiania arbeidersamfunds socialdemokratiske ungdomslag /F.
- 15 ArbarkNO, ARK-1113 Oslo arbeidersamfunn /A/AA. Beretning for aaret 1920.
- 16 ArbarkNO, ARK-1424 Bryn AUL /F. Håndskrevet lagsavis «Fyrstikka» («Tendstikka») 1926–1928.
- 17 ArbarkNO, ARK-1113 Oslo arbeidersamfunn /E. A. Nilsen, «Uten tittel», i *Samfunds-Avisen* 26.10.1929.
- 18 ArbarkNO, ARK-1113 Oslo arbeidersamfunn /E.
- 19 Red.: «Lagenes møteprogrammer», i *Den røde ungdom* 2 (1924:9).
- 20 «Lagsarbeidet», i *Klassekampen* 13 (1922:45).
- 21 ArbarkNO, ARK-1440 Samfundslaget – Kristiania arbeidersamfunds socialdemokratiske ungdomslag/F. B.: «Kuvending», i *Bikuben* nr. 13, årgang 2 (1918).
- 22 E. Lorenz, NKPs presse i 1920-årene, i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* (1979:1): 75–83, her 75.
- 23 H.F. Dahl, Arbeiderbevegelsen og offentligheten. En introduksjon, i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* (1979:1): 3–9, her 7.
- 24 Salmi-Niklander viser også til sammenhengen mellom de håndskrevne avisene og arbeiderungdommens politiske radikaliserings i finsk kontekst. Salmi-Niklander 2007: 198.
- 25 «Studiespalten. Oplysnings- og studievirksomheten. Fra konferansen i Kristiania og Akershus fylke av N. K. U.», i *Klassekampen* 13 (1922:24).
- 26 ArbarkNO, ARK-2076 Arbeiderhøyskolen på Malmøya/F/0001. Håndskrevet elevavis.

- 27 O. Negt og A. Kluge, *Offentlighet og erfaring. Til organisasjonsanalysen av borgerlig og proletarisk offentlighet*, Stockholm 1974: 64.
- 28 «Ennå før privatfolks politiske resonnement gjør krav på offentligheten og til slutt helt fjerner den fra den offentlige myndighet, danner det seg i ly av denne en offentlighet i upolitisk skikkelse – den politisk fungerende offentlighets litterære forform. Denne offentlighet blir øvelsesfelt for et offentlig resonnement som ennå kretser i seg selv – en privatfolks selvopplysningsprosess [...]», J. Habermas, *Borgerlig offentlighet – dens fremvekst og forfall. En undersøkelse omkring et av det borgerlige samfunns grunnbegreper*, Oslo 2005: 43.
- 29 ArbarkNO, ARK-1440 Samfundslaget/F, Kristiania arbeidersamfunns sosialdemokratiske ungdomslag. Eva: «Til dig Sven Svensson, damernes ridder», i *Bikuben* nr. 2, årgang 2 (1918).
- 30 Negt/Kluge kaller dette en «restringert kode» («restringierten Code»). Negt/Kluge 1976: 87.
- 31 O. Almenningen m.fl., *Studentar i målstrid. Studentmållaget i Oslo 1900 – 2000*, Oslo 2003: 34.
- 32 «Fra vore lagsaviser», i *Klassekampen* 14 (1923:15).
- 33 G. Johansen, «Ungdoms-Internationalen» fra *Trælagers avis*, i *Klassekampen* 14 (1923:17).
- 34 «Salon-Socialisten. Et nr. av Kristianialagets haandskrevne avis 1908», i *Klassekampen* 14 (1923:25).
- 35 «Skal vor agitation mot militarismen ophøre?», i *Klassekampen* 14 (1923:26).
- 36 «Salon-Socialisten. Et nr. av Kristianialagets haandskrevne avis 1908», i *Klassekampen* 14 (1923:25).
- 37 M. McLuhan, *Die Gutenberg-Galaxis. Das Ende des Buchzeitalters*, Düsseldorf/Wien 1968: 150.
- 38 Som f.eks. SSU Spångas klubbtidning *Facklan* som eksisterte fra 1925 og var trykket og bundet. ArbarkSE, 2384/2 arkiv SSU Spånga. Protokoll, berättelser, rapporter m.m.
- 39 ArbarkNO, ARK-1440 Samfundslaget/F, Kristiania arbeidersamfunns sosialdemokratiske ungdomslag. Bladkomitéen: «Til abonenterne», i *Bikuben* nr. 1, årgang 1 (1917).
- 40 ArbarkNO, ARK-1113 Oslo arbeidersamfunn/E, A. Nilsen, «Uten tittel», i *Samfunds-Avisen* 26.10.1929.
- 41 T. Fasmer Sæterdal, 'Kamerat husmor'. En analyse av den håndskrevne avisen 'Husmoren' 1924–1964, hovedoppgave i etnologi, Universitetet i Bergen 1992: 12.
- 42 P. Aspås, «Litt fra Eidet», i *Den røde ungdom* 5 (1927:2).
- 43 ArbarkNO, ARK-1113 Oslo arbeidersamfunn/E. K.W. Larsen, «Forord», i R. Forsberg, *Samfunnsavisa 1929–1976*, Oslo 1984.
- 44 Ibid.
- 45 Larsen 1984.
- 46 ArbarkNO, ARK-1113 Oslo arbeidersamfunn/E, A. Nilsen, «Uten tittel», i *Samfunds-Avisen* 26.10.1929.
- 47 «Fra arbeidsmarken. Bryn Arbeiderungdomslag 5 år», i *Den røde ungdom* 7 (1929:6).